

Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Ali Haydar Efendi'nin Hayatı, Hukukçuluğu ve Eserleri*

İsmail NARİN**

ÖZ

Ali Haydar Efendi, son devir Osmanlı âlimlerinden olup döneminin önde gelen hukukçularındandır. Yargı görevlerinde bulunmuş ve yükseköğretim kurumlarında uzun yıllar Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve Arazi hukuku derslerini okutmuştur. Dürerü'l-Hukkâm adlı eseri Osmanlı medeni kanunu olarak nitelendirilebileceğimiz Mecelle'nin önemli şerhlerinden biridir. Fetva emini olarak kanunlaştırma hareketi içinde yer almış ve komisyonlarda görev alarak başta Kitâbu'n-Nafakât olmak üzere çeşitli kanun tasarıları hazırlamıştır. Ali Haydar Efendi, Osmanlı kanunlaştırma çalışmalarında esas alınması gereken kaynağın İslâm hukuku olduğunu savunmuş ve Batı hukukunun iktibas edilmesini tenkit etmiştir. Ona göre Osmanlıdaki problemlerin temelinde şer'î hukuktan kopma yer almaktadır; Şer'î kaynaklara dayanan kanunlar, müktebes kanunlara nazaran her zaman adalete daha uygundur.

Anahtar Kelimeler: Ali Haydar, Mecelle, Dürerü'l-Hukkâm, Fıkıh, Osmanlı hukuku

ABSTRACT

One of The Last Period Ottoman Scholars Ali Haydar Efendi's Life, Form of Juristic Acts and Works

Ali Haydar Efendi, a scholar from the last period of the Ottoman Empire, was one of the most prominent jurists of his time. He worked as a judge and taught the Ottoman Code of Civil Law (Majallat al-Ahkam al-Adliyyah) and land law in higher education institutions. His work Durar al-hukkâm is one of the most important caveats written for the Ottoman Code of Civil Law, (Majalla). He was involved in the legislation movement as a fatwa official and prepared several draft laws, most notably (Kitab al-Nafakat) during these studies. Ali Haydar Efendi defended that the legislation movement should be based on the islamic law and criticised quotation of the western law. He claims that the fundamental problem of Ottoman Empire was the disconnection from the islamic law. This is because, laws based on religious (sharia) sources are always more equitable, in comparison to the quoted laws.

Keywords: Ali Haydar, Majalla, Durar al-hukkâm, Fiqh, Ottoman Law

* Bu makale, "Ali Haydar Efendi'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri" isimli yüksek lisans tezini esas alınarak ve daha sonra tespit edilen bazı yeni bilgiler ilave edilerek oluşturulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı [ismailnarin@gmail.com].

Giriş

Ali Haydar Efendi, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli hukukçulardan biridir. Kanunlaştırma faaliyetine iştirak etmiş olmasının yanında, hazırladığı kanun taslakları, telif eserleri ve Osmanlı kanunlarına yazdığı şerhlerle, İslâm hukuku alanında haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Özellikle *Mecelle*'nin tedvininden sonraki döneme tanıklık etmiş hukukçulardan olması, yaşadığı döneme hâkim olan hukuk düşüncesinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu çalışmada, *Mecelle*'yi anlama yolunda büyük çaba sarf etmiş olan Ali Haydar Efendi'nin hayatı ve hukukçuluğu anlatıldıktan sonra, hukuk alanında kaleme aldığı eserleri tespit edilip tanıtılacaktır.

I. Hayatı

A. Adı, Doğumu ve Ailesi

Adı Ali Haydar¹ olup babasına nisbetle “Hocazâde”², “Eminefendizâde” ve “Hoca Eminefendizâde”³, ailesine nisbetle de “Dardağanzâde Ali Haydar”⁴ olarak tanınmaktadır. Ulemâdan olması hasebiyle, yaygın olarak “Ali Haydar Efendi” şeklinde bilinmektedir. Çağdaşı olmakla birlikte kendisinden yaşça büyük olan *Usûl-i Fıkıh* müellifi, edip ve şair Büyük Ali Haydar Efendi (1837-1903)'yle⁵ karıştırılmaması için “Küçük Ali Haydar Efendi” diye anılmaktadır.⁶ Cumhuriyet döneminde soyadı kanununun kabulünden sonra “Arsebük” soyadını almıştır.⁷

Ali Haydar Efendi 15 Recep 1269/1853'te⁸ Batum'da doğmuştur, nüfus kütüğünde ise İstanbul'un Eminönü ilçesine kayıtlıdır.⁹

Ali Haydar Efendi'nin ailesinin adı “Dardağanzâdeler”dir. Babası Mehmed Emin Efendi, 1830-1831'te Batum'da doğmuş ve genç yaşta İstanbul'a gelip Mülâzimler Medresesi'nden icâzet almıştır. 1857'de Zeyl Meşâyihî, 1869'da da Evkâf Nezâreti teftiş azâsı, 1871'de ise Meclis-i Tedkikât-ı Şeriye azâsı olmuştur. 1877-1878 yılları arasında Medine kadılığı da¹⁰ yapmış ve Anadolu Kazaskerliği payesini almıştır.¹¹ 1876'da Kânun-i Esâsi hazırlanırken Mithat Paşa'yla aynı

1 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Ali Haydar Efendi Özlük Dosyası*, nr. 23.0639, Nüfus Kayıt Örneği (nkö).

2 *Şer'îye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

3 *Dürerü'l-Hukkâm*'ın 1330 ve *Şerh-i Cedid*'in 1331 tarihli baskılarına bkz.

4 Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye ve Mülkiyeliler*, Mars Matbaası, Ankara 1968-69, II, 936.

5 Hayatı için bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay., İstanbul 1950, I, 336; Mardin, Ebül-Ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996, s. 9; Aydın, M. Akif, “Ali Haydar, Büyük”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 396.

6 Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Adana, ts., s. 371.

7 Çankaya, a.g.e., II, 224; Aydın, M. Akif, “Ali Haydar, Küçük”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 396.

8 *Şer'îye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

9 *DİB, Ali Haydar Efendi Özlük Dosyası*, nr. 23.0639, nkö.

10 Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Medrese Yay., İstanbul 1980, III, 159.

11 Öztuna, Yılmaz, *Hüseyin Sâdeddin Arel*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986, s. 26.

komisyonda çalışmıştır.¹² 1885-1886'da evkâf müfettişi iken bir irâdeyi şeriata aykırı bularak geri çevirdiği için¹³ İzmir merkez kadılığına tayin edilmiştir.¹⁴ 1910'da yaş haddinden emekli olmuş¹⁵ ve aynı yıl vefat etmiştir.¹⁶

Ali Haydar Efendi'nin dedesi, Batum eşrâfından Dardağanzâde Osman Efendi'dir. Medresede tahsil görüp İstanbul rüûsu olmuş, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın reformlarını uygulamış ve Batum'da vefat etmiştir.¹⁷ Osman Efendi'nin babası Ahmet Ağa ise Aydın'ın Çine ilçesindedir. İstanbul'a gelerek 1823'te yeniçeri ağası olmuş, daha sonra II. Mahmut tarafından bu görevden alınarak Batum'a gönderilmiş ve 1828'de orada vefat etmiştir.¹⁸

Ali Haydar Efendi'nin annesi ise Hatice Zehra Hanım'dır. 1849'da Mehmed Emin Efendi'yle evlenmiştir. Mehmed Emin Efendi, eşinin vefatından sonra 1875'te Fatma Zekiye Hanım'la ve 1888'de Seher Hanım'la evlenmiştir.¹⁹ Ali Haydar Efendi'nin anne-baba bir kardeşleri, Fatma Hanım (1865-1891) ve Hasan Bey (1867-1887)'dir. Kardeşlerinden Behiyye Andoran (1876-1942), Şadiye Kevser Hanım (1878-1926) ve ünlü mûsiki bilgini ve bestekâr Hüseyin Sadeddin Arel,²⁰ *Fatma Zekiye Hanım*'dan; Ahmet Hamdi Bey (1883-1915), Münire Hanım (1889-1900'ler), Ayşe Aile Hanım (1891-1900'ler) ve Osman Dardağan, *Seher Hanım*'dandır.²¹

Ali Haydar Efendi'nin ilk eşi Hatice Hanım'dır. Hatice Hanım 1328/1909'da vefat edince 1910'da Emine Hanım'la (1285-1326) evlenmiştir. Hatice Hanım'dan olan çocukları Ahmed Esad Arsebük, Hasan Fehmi, Fatma Zehra Gevrek, Ayşe Seniye Evkuran ve Mehmet Emin Arsebük'tür. Emine Hanım'dan olanlar ise Fatma Vedia Karabey ve Mustafa Hayri Arsebük'tür.²²

Ali Haydar Efendi'nin mensubu bulunduğu aile, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde devletin çeşitli kademelerinde görev almış yöneticiler ve yetiştirdiği hukukçularla ön plana çıkmıştır. Vasfi Raşid Sevig, bu aileyi maziye ve istikbali kucaklayan bir aile olarak nitelendirir. Ona göre Ali Haydar Efendi mazi

12 Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1968, IX, 5061; Öztuna, a.g.e., s. 26.

13 Koçu, a.g.e., IX, 5061.

14 Albayrak, a.g.e., III, 159.

15 Albayrak, a.g.e., III, 159.

16 Koçu, a.g.e., IX, 5061.

17 Öztuna, a.g.e., s. 25.

18 Öztuna, a.g.e., s. 23-25.

19 *DİB, Ali Haydar Efendi Özlük Dosyası*, nr. 23.0639, nkö; Öztuna, a.g.e., s. 27.

20 Hayatı için bkz. Öztuna, a.g.e., s. 11-22; Sanal, Haydar, "Arel, Hüseyin Sadeddin", *DİA*, İstanbul 1991, III, 352-354.

21 Öztuna, a.g.e., s. 28-29.

22 Öztuna, a.g.e., s. 29-30; *DİB, Ali Haydar Efendi Özlük Dosyası*, nr. 23.0639, nkö.

cephesini, kardeşi Hüseyin Sadeddin Arel ile oğlu Esat Arsebük²³ istikbal cephesini teşkil etmektedir.²⁴

B. Tahsil Hayatı

Ali Haydar Efendi, ilk tahsilini Batum'da yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Hünkâr İmamı Hafız Reşit Efendi'nin yanında²⁵ klasik İslâmî ilimleri okuyup icâzet almıştır.²⁶ Üçüncü sınıf şehadetnameyle Mekteb-i Nüvvâb²⁷ mezunu olup fıkıh ve ferâiz ilmini tahsil etmiştir.²⁸ Kayıtlarda, Ali Haydar Efendi'nin konuşacak ve yazacak seviyede Arapça'ya derin bir vukufiyeti bulunduğu ve Farsça'ya da âşina olduğu belirtilmektedir.²⁹

C. Memuriyetleri

Ali Haydar Efendi'nin memuriyet hayatı üç önemli müessesede odaklanmıştır. Bunlar yargı, yüksek öğretim ve fetva emanetidir. Çok kısa süren bakanlık deneyimi de buna ilave edilebilir.

1. Yargı Görevleri

Ali Haydar Efendi, ilk adli vazifesine 27 yaşındayken 20 Rebiulâhir 1297'de Burdur kadılığıyla başlamıştır. Burada iki yıl sekiz ay görev yaptıktan sonra 1300'de Uşak kadılığına atanmış, altı ay sonra Denizli kadılığına terfi etmiştir.

12 Zilkade 1301'de İstanbul İstinâf Mahkemesi üyeliği, 7 Zilhicce 1311'de İstanbul Bidâyet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi başkanlığı, 10 Recep 1312'de Bidâyet Mahkemesi birinci başkanlığı, 25 Ramazan 1316'da İstinâf Mahkemesi Hukuk Dairesi başkanlığı, 20 Muharrem 1318'de Temyiz Mahkemesi üyeliği, 8 Ramazan 1327'de özel komisyon kararıyla Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi başkanlığı görevlerine atanmıştır.³⁰

2. Yüksek Öğretim Hocalığı

Ali Haydar Efendi hakimlik deneyiminin yanı sıra uzun bir öğretim hayatına da sahiptir. Osmanlı yüksek öğretim kurumlarından Mekteb-i Hukuk, Medresetü'l-

23 Hukukçu olan Esat Arsebük'ün hayatı için bkz. Çankaya, *a.g.e.*, II, 1141-1144; Öztuna, *a.g.e.*, s. 29; Sevig, Vasfi Raşid, "Profesör Arsebük", *AÜHFD*, 1954, c. XI, sy.1, s. 1-3.

24 Sevig, *a.g.m.*, 2.

25 Erk, *a.g.e.*, s. 371.

26 *Şer'îye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

27 Medresetü'l-kudât, 1270/1854'de Şer'i mahkemelere başkanlık edecek kaduların yetiştirilmesi için açılmıştır. İlk açılışında Muallimhane-i Nüvvâb, 1302/1884'ten sonra Mekteb-i Nüvvâb ve 1329/1910'da ise Mekteb-i Kudât ismini almıştır. Bkz. Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Kültür Yay., İstanbul 1977, I-II, 157; Üçok, Coşkun, v.dğr., *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yay., Ankara 1996, s. 299.

28 *Şer'îye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208; Aydın, "Ali Haydar, Küçük", *DİA*, II, 396.

29 *Şer'îye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

30 *Şer'îye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

kudât ve Mülkiye Mektebi'nde uzun yıllar görevde bulunmuştur. Okuttuğu dersler içinde özellikle *Mecelle* ve *Arazi Hukuku*, ismiyle özdeşleşen dersler arasında yer almıştır.

İlk kez 9 Muharrem 1301'de Hukuk Mektebi'nde *Mecelle ve Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye'nin Ameliyyât-ı Tatbikiyesi* dersleri hocalığına atanarak müderrislik hayatına başlamıştır.³¹ Henüz İstinâf Mahkemesi üyesi iken ilâve memuriyet olarak atanmış olduğu³² bu görevi otuz yıl sürdürmüştür.³³ Çalıştığı yükseköğretim kurumlarından biri de Medresetü'l-kudât'tır. Burada beş yıl *Mecelle*, *Ahkâm-ı Evkâf*, *Kavânîn*³⁴ ve *Tatbikât-ı Şer'iyye*³⁵ derslerini okutmuştur.

Mülkiye Mektebi *Mecelle ve Arazi Hukuku* müderrisi Âtîf Bey (v. 1898)'in³⁶ vefatı üzerine 1 Haziran 1898'de aynı dersin müderrisliğine getirilmiştir. On bir yıl aralıksız olarak *Kanûn-ı Arâzi ve Mecelle* derslerini okuttuktan sonra 30 Kasım 1908 (16 Teşrinisâni 1324)'de istifa etmiştir.³⁷ Bu istifa, II. Meşrutiyet'in ilânıyla beraber, eğitim kurumlarında ortaya çıkan disiplinsizliğin sonucunda gerçekleşmiştir; zira 10 Eylül 1908'de ders yılının başında hocalar ve dersler, öğrenciler tarafından değiştirilmek istenmiş, hareketçi zümrenin de kuşkırtmalarının etkisiyle öğrencilerin derslere devam etmemesi üzerine görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.³⁸

3. Fetva Eminliği

Ali Haydar Efendi, Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde fetva eminliği görevine getirilmiş, 20 Rebiulahir 1332 tarihli irâdeyle ataması yapılmıştır.³⁹ Bu göreve getirilmesinde etkili olan asıl neden ise "fıkıh ilmine olan derin meclûbiyeti ve evsâf-ı matlûbeyi hâiz"⁴⁰ bulunmasıdır.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na girdikten hemen sonra itilaf devletlerine karşı cihat ilan edince 14 Kasım 1914 / 25 Zilhicce 1332'de ilan edilen cihâd-ı ekberle ilgili fetvayı, Ali Haydar Efendi fetva emini sıfatıyla Fatih Camii'nde okumuştur.⁴¹ Ayrıca 23 Kasım 1914 tarihli "Beyannâme-i cihâd" onun fetva eminliği döneminde hazırlanmıştır. Bâb-ı Fetvâda toplanan "Meclis-i Âliyy-i İlmi" tarafından

31 *Şer'iye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

32 *Şer'iye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

33 Erk, *a.g.e.*, s. 371; Aydın, "Ali Haydar, Küçük", *DİA*, II, 396.

34 Erk, *a.g.e.*, s. 371.

35 Ali Haydar Efendi, *Tatbikat-ı Şer'iyye Dersi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333.

36 Hayatı için bkz. Çankaya, *a.g.e.*, II, 951-955.

37 Çankaya, *a.g.e.*, II, 936.

38 Çankaya, *a.g.e.*, I, 321-329.

39 *Cerîde-i İlmiyye*, sy. 1, y. 1, (1330), s. 2. Osmanlıda fetva emaneti ve fetva eminleri için bkz. Ayar, Talip, *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2011.

40 *Şer'iye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208.

41 Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yay., İstanbul 1971-72, IV, 419-420; Aydın, "Ali Haydar, Küçük", *DİA*, II, 396.

hazırlanıp Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi ile seleflerinden üçünün ve en önemli âlimlerden on dördünün isminin bulunduğu 29 imzalı bu cihad beyanmesinde fetva emini olarak Ali Haydar Efendi'nin imzası da yer almaktadır.⁴²

4. Bakanlık Görevi

Ali Haydar Efendi'nin iştirak ettiği siyasî faaliyetler çok azdır. Kısa süren bakanlık görevi dışında herhangi bir siyasî oluşum içinde yer almamıştır⁴³. 14 Ekim 1918'de kurulan İzzet Paşa kabinesinde Mustafa Hayri Efendi'nin Adliye nâzırı olarak görev almasından sonra Sultan Vahdeddin, kendisine şeyhülislâmlığı teklif ettiği halde “*Hem Zât-ı Şâhâne böyle bir zamanda benim gibi adamları toplamakla ne fâide olur.*” diyerek mazeretini sunmuş, özür beyan ederek bu görevi kabul etmemiştir.⁴⁴

Savaşın bitiminde 30 Ekim 1918'de Mondros Antlaşması yapıldıktan sonra 8 Kasım 1918'de İzzet Paşa kabinesi istifa ederek hükümeti kurma vazifesi Tevfik Paşa'ya verilir. Ali Haydar Efendi de 6 Safer 1337 / 11 Kasım 1918'de kurulan ve siyasî hiçbir rengi olmayan II. Tevfik Paşa hükümetinde Adliye nâzırı olarak yer alır.⁴⁵ Rutin bazı atamalar⁴⁶ ve yer aldığı kabinenin çıkardığı 15 Sefer 1337 / 20 Kasım 1918 tarihli Pasaport Kanunu ile bazı kararnamelelerdeki imzaları⁴⁷ haricinde, bakanlığı sırasında icra ettiği herhangi bir adlî ve siyasî çalışması bulunmamaktadır; çünkü görev aldığı kabinenin çok kısa ömürlü olması kendisine böyle bir fırsatı vermemiştir.

Ali Haydar Efendi'nin bakanlık dönemindeki en belirgin faaliyeti, Medine savunmasını yapan Fahrettin Paşa'ya padişahın teslim konusundaki iradesini götürmesidir. Mondros Antlaşması'nın gereği olduğu halde Fahrettin Paşa, Medine'yi İngilizlere teslim etmeye razı olmuyor, teslimin ancak halife ve başkomutan olan padişahın irade ve fermanıyla olabileceğini ifade ediyordu.⁴⁸ Komutana bu siyasî zarureti anlatmak göreviyle Medine'ye gitmeye ne sivil, ne asker hiçbir memur cesaret edemeyince⁴⁹ bu zor görev Ali Haydar Efendi'ye verilir. İlerleyen yaşına

42 *Ceride-i Adliyye*, sy. 7, y. 1, (1325), s. 454-458; İpşirli, Mehmet, “Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 62-64.

43 Ali Haydar Efendi'nin kızı Fatma Vedia Karabey'den naklen (1997) Ergen, Hüseyin, *Ali Haydar Efendi (Küçük) Hayatı, İlmi, Şahsiyeti ve Eserleri (1853-1935)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 1998, s. 5

44 Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1949, s. 167.

45 Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1995, I, 326; *Ceride-i İlmiyye*, sy. 40, y. 4, (1337), s. 1177; Göztepe, Tarık Mumtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yay., İstanbul 1994, s. 50-51.

46 *Ceride-i Adliyye*, sy. 171, 172, 173, (1337), s. 1372-1374'e bkz.

47 Düstur, 2. Tertip, XI, 52-104; *Ceride-i İlmiyye*, sy. 42, y. 4, (1337), s. 1221-1222; *Ceride-i İlmiyye*, sy. 43, y. 4, (1337), s. 1253.

48 Kıcıman, Naci Kâşif, *Medine Mudafası Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı*, Sebil Yay., İstanbul 1976, s. 199, 474-475; Ergin, a.g.e., I-II, s. 257-258.

49 Ergin, a.g.e., I-II, 258.

ve yolun da meşakkatli olmasına rağmen kabine arkadaşlarının rica ve ısrarları üzerine görevi kabul eder.⁵⁰ Fahrettin Paşa'nın mutlaka gönderilmesini istediği irâde-i seniyyeyi Tefvik Paşa, halife ve padişaha imzalatarak Ali Haydar Efendi'yle Hicaz'a yollar. Medine'ye giden Ali Haydar Efendi, irâdeyi ve padişahın şifahi mesajlarını Fahrettin Paşa'ya takdim etmişse de bu talebi kabul ettiremez. Hicaz yolculuğu sona ermeden İstanbul'da hükümet değişikliği olur ve Ali Haydar Efendi Medine'de olduğu sırada bakanlıktan alınır. Bu görevi ancak iki ay gibi kısa bir müddet sürmüştür.⁵¹

D. Aldığı Nişan ve Payeler

Ali Haydar Efendi, İstanbul müderrisliği rûüs hümayyununu hâizdir. Eğitim ve öğretim faaliyetlerindeki hizmetlerinden dolayı 12 Teşrinisani 1329'da padişahın emriyle birinci rütbeden bir adet maarif nişanı almış, sahip olduğu Osmanlı nişanı üçüncü rütbeden birinci rütbeye; hâiz olduğu Anadolu Kazaskerliği pâyesi de 15 Mart 1332'de Rumeli Kazaskerliği payesine terfi ettirilmiştir. 9 Nisan 1332'de de emekli olmuştur.⁵²

E. Vefatı

Adliye nâzirliğinden ayrıldıktan sonra ömrünün geri kalan kısmını evinde kitap telifiyle geçiren⁵³ Ali Haydar Efendi'nin Cumhuriyet döneminde tamamen sükût ve inzivâyla geçen hayatı söz konusudur.⁵⁴ Çalışma odasında pek çıkmaz, devamlı kitaplarla meşgul olurdu. Ayrıca Cumhuriyetçilerle arası çok iyi değildi.⁵⁵ Bu dönemde "ilmî ve fikrî gelenek" tüm müesseseleriyle tasfiye edilince, bu durum bazı şahsiyetlerin derin bir sükûta sevk olmaları neticesini doğurmuştur ki, Ali Haydar Efendi de bunu en derin yaşayanlardan biri olmalıdır. Hatta şapka kanunu çıktığı zaman, şapka giymemek için bir müddet evinden bile çıkmamıştır.⁵⁶

Ali Haydar Efendi, 14 Eylül 1935 tarihinde⁵⁷ İstanbul'da Beyazıt'taki evinde vefat etmiştir. Eyüp Sultan mezarlığında, Haliç'e bakan tepe üzerinde, sağlığında hazırlattığı aile kabristanına defnedilmiştir. Mezarlığın kapısında "*Mecelle şârihi, Şeriat hâdimi Ali Haydar Efendi ve efrâd-ı âilesine mahsûs makberdir.*" levhası bulunmaktadır.⁵⁸ Kütüphanesi Darülfünûn'a verilmiş, bazı kitapları ise çocuklarına kalmıştır.⁵⁹

50 Kandemir, Feridun, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler Medine Müdafası*, Yağmur Yay., İstanbul, 1974, s. 203.

51 Kandemir, *a.g.e.*, s. 205; Güneş, *a.g.e.*, I, 328.

52 *Şer'iye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri*, IV, 208; Albayrak, *a.g.e.*, I, 318; Erk, *a.g.e.*, s. 371-372.

53 Aydın, "Ali Haydar, Küçük", *DİA*, II, 397.

54 Ali Haydar Efendi, *Kitabu't-Talak*, vr. 4^a.

55 Kızı Fatma Vedia Karabey'den naklen Hüseyin Ergen, *a.g.e.*, s. 24

56 Sevig, "a.g.m.", s. 3.

57 *DİB, A.H.E. Özlük Dosyası*, nr. 23.0639, nkö.

58 Çankaya, *a.g.e.*, II, s. 936.

59 Ergen, *a.g.e.*, s. 24-25.

II. Hukukçuluğu

Ali Haydar Efendi, döneminin önde gelen hukukçularındandır. Hukuk alanında yazdığı eserler ve kanun şerhleriyle tanınmaktadır. Osmanlı yükseköğretim kurumlarında uzun yıllar hukuk dersleri vermiş; *Mecelle*, *Kanûn-i Arâzi*, *Ahkâm-ı Evkâf*, *Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye'nin Ameliyyât-ı Tatbikiyesi*, *Kavânin ve Tatbikât-ı Şer'iyye* derslerini okutmuştur.⁶⁰ Ayrıca kanunlaştırma çalışmalarına yaptığı katkılar ile kaleme aldığı kanun taslakları Osmanlı'nın son dönemiyle ilgili yapılan hukuk tarihi araştırmalarının önemli kaynakları arasındadır. Bundan dolayı kanunlaştırma hareketi hakkındaki düşünceleri ve görev aldığı kanunlaştırma çalışmalarını hukukçu kimliğinin öğrenilmesinde iki önemli başlık olarak ele almaktayız.

A. Kanunlaştırma Hareketi Hakkında Düşünceleri

Tanzimat'la beraber hukuk sahasındaki kanunlaştırmalar ve bu çerçevede yapılan tartışmalar, bu dönemde yaşamış ulema, mütefekkir ve devlet adamlarının düşünce yapılarının öğrenilmesinde birinci derece kaynak mesabesinde. Osmanlı'nın bu en uzun yüzyılında, kanunlaştırmaların şekli ve kaynağıyla ilgili iki önemli eğilim öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki fikhî esas alarak kanunlaştırma imkânını arayan yerli akım, ikincisi ise Batı hukukunun iktibâs yoluyla kabulünü savunan Batıcı akım şeklinde özetlenebilir. *Mecelle*'nin hazırlanması safhasında Batı hukukunun iktibâsını Ali Paşa ve İslâm hukukunun tedvinini ise Ahmed Cevdet Paşa temsil etmekteydi.

Ali Haydar Efendi, hem Tanzimat dönemi eğitim kurumlarında hem de medreselerde eğitim görmüş bir hukukçu olarak bu dönemin fikrî ve hukukî sahalardaki gelişmelerini yakından takip etmiştir. Yargı, eğitim ve fetva kurumlarında bilfiil çalışıp aktif görevlerde bulunması ona olaylara içerden bakabilme fırsatını tanıdığı için tahlil, tenkit ve önerileri kayda değer bulunmaktadır.

Osmanlı kanunlaştırma çalışmalarında esas alınması gereken kaynağın İslâm hukuku olduğunu vurgulayan Ali Haydar Efendi, Osmanlıdaki problemlerin temelinde şer'î hukuktan kopmanın bulunduğunu savunmaktadır. İslâm ve şeriata bağlılık, ona göre Osmanlı'nın yükselme dönemlerindeki başarısının en müessir âmilî olmuştur: "*Bu devlet-i islâmiyye, zaman-ı teessüsünden itibaren dört asır kadar müddet şariat-ı mutahharaya tamamiyle mutâvaat ve inkiyâda devam etmiş ve umûr-i mühimmesini ve hatta harb ve sulhu dahi ulemây-ı ittikâ-ı ittisamın ahkâm-ı fikhîyye dairesinde vâki olan irşâdât-ı âlimâneleri ile hareket eylemekte*

60 Şer'iye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri, IV, 208; Ali Haydar Efendi, *Tatbikat-ı Şer'iyye Dersi*, s. 1; Erk, a.g.e., s. 371; Çankaya, a.g.e., II, 936.

*bulunmuş ve hükûmât-ı mütecâvireyi titretmiş ve Viyana şehrini bile tehdit eylemiş idi.*⁶¹

Ali Haydar Efendi, Batı hukukunun iktibas edilmesini şiddetle tenkit etmektedir. Şer'î kaynaklardan çıkarılacak kanunlar, müktebes kanun ve nizamlara nazaran her zaman adalete ve günün şartlarına daha uygundur. Bundan dolayı kanunlaştırmalarda yabancı bir hukuktan iktibasın yeri olmamalıdır; çünkü kanun yapmada aranan hususlardan asrın gereklerine ve millî bünyeye uygunluk gibi hususiyetler ancak kökleri millî olan kanunlarla sağlanabilir. Kanunlaştırmada esas, ilmî salahiyyete sahip hukukçuların “*şeriat-ı mukaddese*”den hareketle kanun layihalarını hazırlamalarıdır.

Tanzimât sonrası Osmanlı kanunlaştırma çalışmaları içinde 1266 tarihli *Ticâret Kanunu*'yla başlayan Batı hukukunun iktibasına yönelik eleştirilere bakıldığında Ali Haydar Efendi'nin fıkıh merkezli bir kanun modelinin savunucusu olduğu anlaşılmaktadır:

“Şeriat-ı mukaddese, ebnây-ı beşerin nâm-ı ilâhiyye olarak bi'l-cümle hukukunu ta'yîn ve binâen aleyh itâat-ı umûmiyyeyi maddî ve mânevî kavî bir suretle te'mîn ve milyolar ile islâmları ahkâm-ı umûmiyye-i şer'iyyeden başka me'haz aranılmamak lazım gelir idi.

*Elimizde şeriat ve mezâhib-i erba'a üzre müdevven ve ale'l-umûm hâdisâtın ahkâmını câmi' ahkâm-ı fıkhiyye gibi medeniyetin her türlü ihtiyacâtını halle kâfi bir atıyye-i ilâhiyye ve âlem-i islâmiyyetin mâ-bihî'l-iftihâr ve necâtı bulunan bir mevhibe-i rabbâniyye mevcûd ve emr-i adâletin kanûn-i şer'i'ye tâbi olması devlet-i islâmiyenin en birinci esbâb-ı necât ve teâlisinden madûd iken başka hukuk, mülkümüzde cây-ı kabul olmamak icâb eder idi.*⁶²

Batılı kanunların ithal edilmesinde ulemanın ihmâli ve devlet adamlarının da şer-i şerifi bilmemeleri önemli rol almıştır. Neticede nasslara aykırı kanun ve uygulamaların çoğalması ve yaygınlık kazanması nisbetinde hüsrânlar ve musibetler Osmanlı topraklarından eksik olmamıştır. I. Dünya Savaşı'nın akabinde devletin çöküşü bu sürecin nihaî safhasını oluşturmuştur.

Ali Haydar Efendi'ye göre Batı hukukunun ve özellikle Fransız kanunlarının iktibasının gereksiz olduğunun bir diğer sebebi, bu kanunların aslı itibariyle Şâfiî fıkından alınmış olmasıdır. Napolyon'un Mısır seferi sırasında Şâfiî fıkını iktibas etmesinden sonra, bu hukuk ekolü, Fransız hukukuna temel teşkil etmiştir.

61 Ali Haydar Efendi, *Emvâl-i Gayr-ı Menkûle ve Teminat ve İzâle-i Şüyyû*, Âmidi Matbaası, İstanbul 1341-43, s. 4.

62 Ali Haydar Efendi, *Emvâl-i Gayr-ı Menkûle*, s. 3 vd.

B. Kanunlaştırma Çalışmaları

Ali Haydar Efendi'nin hukukçu kimliğinde ön plana çıkan hususlardan biri, Osmanlı kanunlaştırma hareketi içindeki çalışmalarıdır. Onun direkt veya dolaylı olarak iştirak ettiği dört hukuk çalışması bulunmaktadır. Bunlar, bizzat Mecelle Cemiyeti'nin yürüttüğü *Mecelle* tadil çalışmaları, Şeyhulislâmlık makamının üstlendiği *el-Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şer'iyye* çalışmaları, *Hukûk-i Aile Kararnâmesi*'nin bazı maddelerinin temelini oluşturan fetvaları ile Ukûd ve Vacibât Komisyonu'na başkanlık etmesidir.

1. Mecelle Tadil Çalışmaları ve *Risâletu'l-İstihkâk*

Mecelle, medeni kanun ihtiyacını gidermek için telif edilmesine karşın bir medeni kanunda bulunması gereken bütün konuları ihtiva etmemektedir.⁶³ Bunlardan şahsın hukuku ile eşya hukukuna kısmen yer verilmiş, aile ve mirâs hukukuna ise hiç yer verilmemiştir. Mecelle Cemiyeti'nin aldığı karara göre evlenme, boşanma, nafaka, vesâyet, vasiyet, mirâs, vakıf ve diyet için de ayrı ayrı kitaplar hazırlanacak ve medeni kanun ancak bu hükümleri ihtiva etmekle tam şeklini alacaktı.⁶⁴ Buna binaen *Mecelle* üzerindeki ilk tadil ve tamamlama çalışmasını bizzat Mecelle Cemiyeti yapmıştır.⁶⁵ Ali Haydar Efendi de cemiyetin bu çalışmalarına katılmış ve fiilen görev almıştır.⁶⁶

İstihkâk davası,⁶⁷ *Mecelle*'de belirli bir başlık altında düzenlenmemiş konulardan olup *Mecelle*'de sadece isbat açısından "*Kitabu'l-Beyyinât ve't-Tahlîf*"te ve bilhassa 1756-1761. maddelerde yer verilmiştir. Hukukta önemli bir yer tutan bu konuyu Mecelle Cemiyeti, *Mecelle* sistem ve üslubunda kaleme alma görevini Ali Haydar Efendi'ye vermiştir. Mecelle Cemiyeti'nin toplantılarına son verilmesi üzerine *Kitabu'l-İstihkâk* müzakere edilememiştir. *Kitabu'l-İstihkâk*, Ali Haydar Efendi'nin kanunlaştırma çalışmaları içinde değerlendirebileceğimiz özgün bir çalışması olup bu çalışmalarda aktif yer aldığını göstermesi açısından önemlidir.

2. el-Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l-Ahvâli's-Şahsiyye

Mecelle'nin özellikle nizâmiye mahkemelerindeki hâkimlerin ve üyelerin yararlanması için hazırlanmış olması, aile ve miras hukukunun şer'iye mahkemelerinin vazife alanında olması; şahıs, aile ve miras hukuku sahasında, borçlar hukuku kadar âcil bir kanunlaştırmaya ihtiyaç bulunmaması; aile ve miras hukuku sahalarının borçlar hukukuna nisbetle daha nazik ve kamuoyunu

63 Mardin, *a.g.e.*, s. 172.

64 Mardin, *a.g.e.*, s. 157.

65 Kaşıkçı, Osman, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 314.

66 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedide*, Dersaadet Hukuk Matbaası, İstanbul 1332, s. 1.

67 İstihkâk davası, malik veya haklı zilyedin haksız zilyede karşı zilyetliğe haklılık davasıdır. Kaşıkçı, *a.g.e.*, s. 334.

daha yakından ilgilendiren sahalara olması sebebiyle *Mecelle* heyeti tarafından bu alanlara dokunulmamıştır.⁶⁸

Tanzimat sonrası dönem Osmanlı yenileşme çabaları içinde, hukuk sahasında Ahmed Cevdet Paşa'nın yaptığı değişiklik ve yeniliklerin sonraki adımı Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin yapmak istediği yenileşme faaliyetleridir. Bu yenileşme faaliyetlerinin takip ettiği esas, *Mecelle*'nin el atmadığı sahaları doldurmak olmuştur.

Mustafa Hayri Efendi II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra 1908'de, *Mecelle Cemiyeti*'ni yeniden ihya etmeyi düşünür; ancak, cemiyetin ilga edildiğini gösteren hiçbir kayıt ve vesikaya rastlanamaz. Cemiyetin akıbeti hakkında yapılan araştırmalardan bir netice çıkmayıp muhtemelen dönemin siyasî şartları da bu arzusunu gerçekleştirmesine imkân vermeyince⁶⁹ Hayri Efendi, cemiyeti ihya etmek yerine Fetvahâne'de *Heyet-i İftâiyye* adıyla yeni bir birim oluşturur.⁷⁰ Bu sırada Fetvahâne'de Ali Haydar Efendi fetva emini olarak bulunuyordu. Hayri Efendi'nin meşihatı zamanında fetva eminliğine atanmış olması, muhtemelen Ali Haydar Efendi'nin şeyhülislâmın yenileşme düşüncesine yakınlığı dolayısıyladır.

Heyet-i İftâiyye'nin çalışmalarından olarak “İslâm hukukunun münâkehât, müfârekât, muâmelât, ukûbâta dair ve Hanefî mezhebine ait aksamını bir *mecelle-i külliye* halinde câmi bir eser”⁷¹ meydana getirmek için 24 Temmuz 1913'te Fetvahâne'nin *Heyet-i İftâiyyesi* hakkındaki nizamnâmeyle fetvahâne bünyesinde çalışmalarını yürütecek “*Telif-i Mesâil*”⁷² ve “*Taharri-i Mesâil*” adında iki ayrı daire tesis edilir.⁷³ *Telif-i Mesâil*, şeyhülislâmlık tarafından tesbit edilen konular hakkında dört mezhebe ait fıkıh kitaplarındaki bilgileri toplamak, fıkıh kitaplarından büyük bir fetva mecmuası tertip etmek ve bu arada zamanın ihtiyaçlarına uygunluğu sebebiyle Hanefî mezhebinde müftâ-bih olmayan bir görüşü veya diğer üç mezhep imamına ait bir içtihadı uygun görmesi halinde konuyla ilgili gerekçeli bir mazbata hazırlamakla görevlendirilmiştir.⁷⁴

Fetvahânedede toplanan fıkıh heyetinin ilk girişimi, Hanefî mezhebini esas alarak, ihtilafları içermeyen ve yalnız sahih görüşlerden oluşan, sistemli ve

68 Aydın, M. Akif, “Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (1985), İstanbul 1986, s. 32-33; Kaşıkçı, a.g.e., s. 34-36.

69 Mardin, a.g.e., s. 153.

70 Yavuz, Hulûsi, “*Mecelle*'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (1985), İstanbul 1986, s. 91-92.

71 Bilmen, a.g.e., I, 3.

72 Telif-i Mesâil şubesinin çalışmaları için bkz. Demirci, İslâm, *Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Telif-i Mesâil Şubesinin Kuruluşu ve İslâm Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2002, s. 29 vd.

73 *Ceride-i İlmiyye*, sy. 4, y. 1, (1330), s. 155-157.

74 İpşirli, “Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, XVII, 64.

ihitiyaçlara cevap verecek bir eser olarak “*el-Ahkâmuş-Şer’iyye fi’l-Ahvaliş-Şer’iyye*” ismiyle bir fıkıh külliyâtını yazmak olmuştur.⁷⁵ Komisyon, başta nafaka, nikah ve talakla ilgili konular olmak üzere *Fetâvây-ı Hindiyyeyi* esas alarak çeşitli fikhî meselelerin Arapça nakillerini ihtiva eden metinler toplar. Bu metinlerin tercüme edilmesi de komisyon üyelerinden Ali Haydar Efendi ve Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1971)’e verilir;⁷⁶ fakat Mustafa Hayri Efendi’nin şeyhülislamıktan ayrılmasıyla bu komisyonlar çalışmalarını tamamlayamaz ve bu teşebbüs akim kalır.

“*el-Ahkâmuş-Şer’iyye fi’l-Ahvaliş-Şer’iyye*” isimli külliyâtın tamamlanan ilk ve tek eseri, “*Kitabu’n-Nafakât*” olmuştur. Ali Haydar Efendi’nin tercüme ve telif ettiği eser, İslâm hukukunun ve özellikle Hanefi fikhinin nafaka konusundaki tek kodifikasyonu özelliğini haizdir. I. Dünya Savaşı ve sonrasında 1918 Mondros Antlaşması’nın imzalanması, hukuk sahasındaki çalışmaları akim bıraktığı gibi⁷⁷ bu çalışmanın da kanunlaşmasını engellemiştir.

Ali Haydar Efendi’nin kanunlaştırma çalışmalarındaki ehliyetinin bâriz bir örneği olan *Kitabu’l-İstihkâk*, Ahmed Cevdet Paşa’nın *Mecelle*’nin tedviniyle hukuk tarihinde açtığı çığırda atılmış adımların ilk örneklerinden biridir.⁷⁸ İslâm hukuku kaynakları menşe ve mehz kabul edilerek hazırlandığı için “Yerli Menşeli Kanunlar” kategorisine dahil olmaktadır. Nafaka konusunu derli toplu bir şekilde ele almaktadır; fakat tasnifi düzgün olmayıp kanun maddeleri yer yer tekrarlanmıştır. Kanunluk özelliğinin yanısıra meseleci usûl de bariz bir şekilde göze çarpmaktadır; kanun tekniği yönünden *Mecelle* ve *Hukûk-i Aile Kararnâmesi* derecesine çıkamamıştır.

3. Hukûk-i Aile Kararnâmesi

Tanzimatla başlayıp İsviçre Medeni Kanunu’nun iktibasıyla son bulan Osmanlı kanunlaştırma hareketinin son merhalesini Aile hukuku alanında atılan adımlar oluşturmaktadır. 1917 tarihli *Hukûk-i Aile Kararnâmesi*⁷⁹ (HAK), tamamen İslâm hukukuna göre hazırlanmış⁸⁰ yerli kanunlar⁸¹ veya yerli menşeli kanunlar diye isimlendirebileceğimiz ilk devre kanunlaştırma hareketinin bir hayli gecikmiş son halkasını teşkil etmektedir.⁸²

75 Ali Haydar Efendi, *Kitabu’n-Nafakât*, s. 4.

76 Bilmen, *a.g.e.*, I, 4.

77 Ünal, Mehmet, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnâmesi”, *AÜHFD*, c. XXXIV, sy. 1-4, s. 210.

78 Yavuz, “a.g.m.”, s. 93.

79 *Ceride-i İlmiyye*, sy. 34, y. 4, (1336), s. 986-1004.

80 Cin, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, SÜHF Yay., Konya 1988, s. 293.

81 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimât*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 40.

82 Ünal, “a.g.m.”, s. 204-205.

HAK, kadına belli sebeplere dayanarak kocasından ayrılma imkânı tanıyan bazı düzenlemeler (md. 119-131) içermektedir. Bu düzenlemelerden 122. ve 126. maddeler kadına haklı sebeplere dayanarak mahkemeye müracaatla boşanma talebi salâhiyetini vermiştir. HAK'ın bu iki maddesine esas teşkil eden iki irade-i seniyyenin dayandığı fetvalar, Ali Haydar Efendi'nin fetva emini olduğu dönemde hazırlanmıştır.⁸³

HAK'ın 122. maddesi, kocada mevcut bazı hastalıklar sebebiyle kadına hâkime müracaat ederek evliliğe son vermesini talep edebilme hakkını düzenlemiştir.⁸⁴ Bu maddenin hazırlanmasında esas dayanak, 16 Cemâziyelülâ 1334 tarihli fetva⁸⁵ olup bu fetvanın mazbatası, Ali Haydar Efendi'nin de içinde yer aldığı beş kişilik heyet-i telifiye tarafından hazırlanmıştır.⁸⁶

HAK'ın 126. maddesi, gâip olan erkeğin karısına, kocadan gâiplik sebebiyle nafaka tahsili zorlaştığı takdirde hâkime müracaat ederek evliliğe son vermesini talep edilebilme hakkını düzenlemektedir.⁸⁷ Bu maddenin hazırlanmasında esas tutulan dayanak 23 Rebiulahir 1334 tarihli fetvadır: “*Zevc gâib olarak nafakanın tahsili müteazzir olduğu takdirde zevcenin talebiyle kâdı nikahı fesheder.*” Bu fetvanın mazbatasını hazırlayan telif heyetinde yer alan Ali Haydar Efendi'nin mazbatada *fetva emini* olarak imzası bulunmaktadır.⁸⁸

Ali Haydar Efendi'nin fetva emanetinde bulunduğu dönemde hazırlanan bu iki fetva, İslâm aile hukuku alanında atılmış önemli bir adım teşkil etmektedir. Birinci fetvada, kocası tehlikeli bir hastalığa yakalanan kadının, İmam Azam ile İmam Ebu Yusuf'un icthatlarının aksine⁸⁹ İmam Muhammed'in görüşüne binâen, boşanmasına imkân sağlanmıştır. İkinci fetvada ise, geride ailesinin nafakasını sağlayacak mal bırakmadan kaybolan kimselerin eşlerine, Şafii ve Hanbelî mezheplerinden faydalanarak⁹⁰ boşanma imkânı getirilmiştir. Bu fetvalar neticesinde hazırlanan iki irâde-i seniyyeyle, Osmanlı kanunlaştırma çalışmalarında Hanefî mezhebinin yanında diğer sünî mezheplerden de istifade kapısı aralanmıştır.

4. Vâcibât Komisyonu Başkanlığı

Mecelle'nin eksik bir medeni kanun olduğu ve resmi mezhebe bağlı kaldığı için zamanın ihtiyaçlarını karşılayamadığı hususundaki tenkitler, II. Meşrutiyet'ten

83 *Ceride-i İlmiyye*, sy. 20, y. 2, (1334), s. 356; *Ceride-i İlmiyye*, sy. 21, y. 2, (1334), s. 398.

84 *Ceride-i İlmiyye*, sy. 34, y. 4, (1336), s. 999; Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Boşanma*, SÜHF Yay., Konya 1988, s. 130.

85 Bilmen, *a.g.e.*, II, 355.

86 *Ceride-i İlmiyye*, sy. 21, y. 2, (1334), s. 394-395; Düstur, 2. Tertip, VIII, 853-857.

87 *Ceride-i İlmiyye*, sy. 34, y. 4, (1336), s. 1000; Cin, *Boşanma*, s. 130-131.

88 *Ceride-i İlmiyye*, sy. 20, y. 2, (1334), s. 353-356.

89 Bilmen, *a.g.e.*, II, 355.

90 Bilmen, *a.g.e.*, II, 470-471.

sonra daha da artmaya başlayınca *Mecelle* üzerindeki ilk tadil ve tamamlama çalışması bizzat *Mecelle Cemiyeti* tarafından yapılmıştır.⁹¹ 1916 tarihli Kanun-ı Medeni Komisyonu'ndan da beklenen sonuç elde edilemeyince 1923'te isimleri değiştirilerek ve görev alanları yeniden belirlenerek yeni komisyonlar oluşturulur.⁹² Bunlardan Kanun-ı Medeni Komisyonu, *Vacibât Komisyonu* ve *Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonu* adıyla iki alt komisyondan oluşmaktaydı. *Vacibât Komisyonu*'nun kuruluş amacı ve hedefi “*terakkiyât-ı hukukiyyenin istilzam eylediği tasnif-i ilmi dairesinde kavâid-i esasiyye ile emvâla ve ale’l-itlak hukuk-i tasarrufiyeye ve vacibât ve ukûda ait aksâmın müzâkere ve tesbiti*” ile iştiğâl etmek⁹³ olarak belirlenmişti.

Ali Haydar Efendi *Vacibât Komisyonu*'na kuruluşunda başkan olarak atanmış, daha sonra istifa etmiştir.⁹⁴ Bu istifanın gerekçeleri bilinmemekle beraber komisyon başkanlığına Seyyid Bey'in getirilmiş olması⁹⁵ bunun, kanunlaştırmada fıkhnın esas alınmasını savunan ulemanın tasfiyesinin adımları olarak anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca kısa bir müddet sonra komisyonların tamamen lağvedilmiş olması da, Batı hukukunun biricik ölçü kabul edilmesinin zeminini hazırlaması açısından önemlidir.

III. Eserleri

Ali Haydar Efendi, gerek yükseköğretim ve yargı kurumlarında, gerekse fetva emânetinde bulunduğu yıllarda çok verimli bir telif hayatı geçirmiş ve hukuk sahasında önemli eserler vermiştir.⁹⁶ Bunlardan telif olanlar kadar yazdığı şerhler ve makaleleri de İslâm ve Osmanlı hukuku sahasında büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Son dönem Osmanlı kanunları üzerinde kaleme aldığı şerhler, adeta bu kanunların resmi yorumu niteliğini kazanmıştır. Eserlerinin konu ve muhtevalarına bakıldığında, bunların *Mecelle*'nin eksik bıraktığı sahaları doldurma hedefine matuf olarak kaleme alındığı kanaatini pekiştirmektedir.

A. Kitaplar

1. Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm

Osmanlı medeni kanunu diyebileceğimiz *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin önemli şerhlerinden biri *Dürerü'l-Hukkâm*'dir. Bilindiği gibi *Mecelle*, Tanzimat'tan sonraki yerli kanunlaştırma hareketinin en önemli ürünlerinden olup İslâm hukuku kaynak alınarak hazırlanmış bir kanundur.⁹⁷ Bundan dolayı *Mecelle*, yeni hükümler

91 Kaşıkçı, a.g.e., s. 313-314.

92 Kaşıkçı, a.g.e., s. 377.

93 *Ceride-i Adliyye*, sy. 10, y. 1, (1326), s. 463.

94 *Ceride-i Adliyye*, sy. 10, y. 1, (1326), s. 464.

95 Kaşıkçı, a.g.e., s. 378.

96 Günay, H. Mehmet, “Son Devir Osmanlı Hukukçusu Küçük Ali Haydar Efendi (1853-1935): Hayatı, İlmî Faaliyetleri ve Eserleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2005, sy. 6, ss.179-188.

97 Velidedeoğlu, a.g.e., s. 56.

içeren bir kanun değil; esasen mevcut ve tatbik edilmekte olan İslâm hukukuna dayalı Osmanlı medeni hukukunun Hanefî mezhebi merkezli uygulamasının bir tedviridir.⁹⁸

a- Eserin Muhtevası ve Özellikleri:

Dürerü'l-Hukkâm, *Mecelle*'nin şerhiyle ilgili sistematik çalışmaların en mufassal olup *Mecelle*'yle ilgili araştırmaların temel kaynakları arasında yer almaktadır. *Mecelle*'deki meselelerle alakalı olarak başka şerhlere adeta ihtiyaç bırakmayacak bir titizlikle hazırlanmış bu şerhin özellikleri şöyle özetlenebilir:

1-Eser *Mecelle*'nin tam bir şerhidir; bütün maddeler klasik hukuk şerhleri sisteminde açıklanmış ve ihtiva ettiği şer'î hükümlerin kaynakları belirtilmiştir. Böylece şerh, *Mecelle*'nin düzenlediği küllî kaideler, şahıs, eşya-borçlar, ticaret ve usul hukukuyla ilgili hükümleri ihtiva eden bir fıkıh kitabı mahiyetini kazanmıştır. Müellif ayrıca fıkıh kitaplarında zikredilen ama *Mecelle*'de yer almayan konuları da kitabına almıştır.

2-Müellif yer yer Osmanlı uygulama örneklerine ve hukukî düzenlemelere atıflar yapmakta, bazen de tenkitlerini belirtmektedir.

3-Müellif, hukukî meseleler hakkında muteber fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümleri nakletmiş, ihtilâf söz konusu ise meseleleri tartışmış, *Mecelle*'nin hangi görüşü tercih ettiğini veya hangisinin tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nadir olarak da Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî fıkıhçıların görüşlerini zikretmiştir. Fıkıh kitaplarında bulunmayan hükümlerle ilgili mevcut fetvaları nakletmiş, hakkında hukukî bir hükme rastlanmayan meseleleri ise bizzat kendisi çözmeye çalışmıştır.⁹⁹

b- Eserin Matbu Nüshaları:

Ali Haydar Efendi, *Mecelle*'nin şerhine ilk önce *Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-A'lâm* ismiyle başlamıştır. İlk olarak eserin, hukukun genel prensipleriyle ilgili 100 maddesi şerh edilerek *Medrese-i Hukuk* dergisinde yayımlanmıştır. Hukuk öğrencilerinin sonradan müstakil bir kitap haline getirdikleri bu kısmın bazı eksiklerini Ali Haydar Efendi tamamlayarak yeni baştan yazmıştır. İslâm ve Osmanlı borçlar hukukunun en önemli bölümünü teşkil eden ve satım akdini konu alan "Kitâbu'l-Büyü" ile beraber eserin ilk cildi yine önce *Medrese-i Hukuk* dergisinde yayımlanmıştır. Bir ders takriri şeklinde olan bu ilk kitabın *Mecelle*'ye

98 Yavuz, *a.g.m.*, s. 95

99 Akgündüz, "Dürerü'l-Hukkâm", *DİA*, X, 28-29.

100 Akgündüz, "Dürerü'l-Hukkâm", *DİA*, X, 28. Eserin baskıları için bkz. Çöğenli, Sadi, *Hoca Emin Efendizâde Bibliyografyası*, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1990, s. 7-11; Narin, *a.g.e.*, s. 33-35.

layık bir şerh olmadığı kanaatine varan müellife göre tam bir *Mecelle* şerhi, fikhî görüşler ve kaynakları gösterilerek yapılmalıdır. Nitekim bu eksiği *Fevâid-i Emîniyye* adlı bir eserle gidermeye çalışmış ve *Mecelle*'nin fikhî nakillerini bu kitapta toplamıştır.

Ali Haydar Efendi daha sonra Fetvahâne-i Âli ile Mekteb-i Hukuk'ta edindiği tecrübeler ve yapılan tavsiyeler ışığında eseri yeniden gözden geçirmiş, sadece maddelerin açıklamasından ibaret olan ilk şekilde nakilleri ihtiva eden *Fevâid-i Emîniyye*'yi birleştirerek *Dürrü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* adını verdiği eseri meydana getirmiştir. Bu muhtevayla ilk defa 1310-1316 (1892-1898) yılları arasında on altı cüz halinde neşredilen eser daha sonra dört cilt olarak yayımlanmış olup (İstanbul, 1330)¹⁰⁰ latinize şekliyle yeni baskısı da yapılmıştır.¹⁰¹ Ayrıca Fehmi el-Hüseyni tarafından 1330 baskısı esas alınarak Arapça'ya tercüme edilmiş ve 1925-36 yılları arasında Hayfa, Yafa, Gazze ve Kahire'de çeşitli defalar basılmıştır.¹⁰²

2. Mirkâtu'l-Mecelle

Mecelle'nin on birinci kitabından on altıncı kitabına kadar olan kısmının muhtasar bir şerhi olup 1298-1299 yıllarında *Medrese-i Hukuk Mecmuası*'nda yayımlanmıştır.¹⁰³ Eserin Ali Haydar Efendi'ye ait olduğu, müellifin on dördüncü kitabın kapağındaki isminden anlaşılmaktadır.

3. Şerh-i Cedîd li Kânûni'l-Arâzi

Mülk arazi ve sahih vakıf arazisi dışındaki arazi çeşitleri ve özellikle mirî araziyle ilgili esasları kanunlaştıran 1274 (1858) tarihli *Arazi Kanunnâmesi*, arazi hukuku hükümlerini modern kanunlaştırma tekniğine uygun olarak bir araya getirmiş;¹⁰⁴ mevcut toprak rejimini düzenleyerek arazi hukuku sahasında o zamana kadar süregelen dağınıklığı önlemiştir.¹⁰⁵ Ali Haydar Efendi'nin bu çalışması ise, *Arazi Kanunnamesi* üzerine yapılan en tanınmış şerhlerden biri olup¹⁰⁶ Mülkiye Mektebi'nde 1898-1908 yılları arasında okuttuğu Arâzi dersinin¹⁰⁷ ürünüdür ve aynı zamanda kendi ders notlarının bir hülâsası niteliğindedir.

101 Bkz. *Dürrü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (Haz. Raşit Gündoğdu, Osman Erdem), I-IV, İstanbul, ts. [Osmanlı Yay.].

102 el-Mahmesânî, Subhî, *Felsefetü't-teşri' fi'l-İslâm*, Daru'l-Keşşaf, Beyrut 1952, s. 68.

103 Detayları için bkz. Narin, *a.g.e.*, s. 36-37.

104 Bozkurt, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996, s. 150.

105 Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", s. 24-26; Barkan, Ömer Lütfü, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Birinci baskı, İstanbul 1980, s. 372-373; Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

106 Eserin tesbit edebildiğimiz bazı baskıları şunlardır: İstanbul, Matbaa-i Safa ve Enver, 1311, 448 s.; İkinci baskı, İstanbul, (A.Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319, 3+19+552 s.; İstanbul, (A.Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1321-1322, 3+19+556+8 s.

107 Çankaya, *a.g.e.*, II, 936.

4. el-Mecmûatu'l-Cedîde fi'l-Kütübî'l-Erba'a

Eser İslâm hukuku sahasında farklı tarihlerde kaleme alınmış ve *Mecelle*'ye ek mahiyetinde yapılmış dört ayrı çalışmayı ihtiva eden bir derlemedir.¹⁰⁸ Sırayla *ibrâ*, *muvâza'a* ve *istiğlal*, *mefkûd* ve *istihkâk* konularının yer aldığı eserin her kitabı bâb ve fasillara ayrılmış, konular kanun tekniği içinde 364 maddede yazılıp şerh edilmiştir. Eserin başında bu çalışmayla ilgili müellifin önemli bir notu; sonunda ise bey', icâre, emânet ve gasp konusunda *Mecelle Cemiyeti* tarafından müzakereye alınmış 11 madde yer almaktadır.¹⁰⁹

Birinci Kitap: "Kitâbu'l-İstiksâ fi Mesâilî'l-İbrâ"

Eser,¹¹⁰ "Kâbil-i iskât bulunan bir hakkı iskât etmektir."¹¹¹ şeklinde tarif edilen *ibrâ* akdi konusunda yapılmış bir çalışmadır. Bir mukaddime, altı fasıl ve bir hatimeden ibaret olup ilk 69 maddeyi ihtiva etmektedir.

İkinci Kitap: "Kitâbu'l-Muvâza'a ve'l-İstiğlâl"

Eser,¹¹² "İki kimsenin bir garaz ve maksattan dolayı aslî olmayarak bir tasarrufu izhâr etmek üzere tenhada beynlerinde sarâhâten ve lisânen kararlaştırdıktan sonra mezkûr tasarrufu alenen izhâr ve inşâ etmektir."¹¹³ şeklinde tarif edilen *muvâzaa* konusunda yapılmış bir çalışmadır. *Muvâzaanın* satım akdi, icâre, hibe ve kısmet gibi nakz ve ikâle edilebilen inşalar ile ikrar gibi ihbarlarda geçerli olmakla beraber boşama gibi feshe elverişli olmayan inşalarda cari olmadığı¹¹⁴ belirtilerek konu ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Farklı iki baskısı olan bu kitap¹¹⁵ Ayrıca kitap Prof. Dr. Sabri Erturhan tarafından latinize edilip sadeleştirilmiştir.¹¹⁶

Üçüncü Kitap: "Kitâbu'l-Mefkûd"

el-Mecmûatu'l-Cedîde'nin üçüncü kitabı olarak¹¹⁷ 116-157. maddeler arasında yer alan bu çalışmanın 1309 ve 1316 tarihli iki ayrı basımı da bulunmaktadır.¹¹⁸

108 Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Fatih Yay., İstanbul 1971, III, 1058; Çöğenli, a.g.e., s. 11.

109 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedîde*, s. 136-140; Eserin baskısı: İstanbul, Dersâdet Hukuk Matbaası, 1332, 140 s.

110 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedîde*, s. 2-44.

111 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedîde*, s. 2.

112 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedîde*, s. 44-66.

113 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedîde*, s. 45.

114 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedîde*, s. 45.

115 Birinci baskı, *Risâletü'l-Muvâza'a ve'l-İstiğlâl*, İstanbul, (A.Asaduryan) Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1316, 35+1+3 s.; İkinci baskı, *Kitâbu'l-Muvâza'a ve'l-İstiğlâl*, İstanbul, Dersâdet Hukuk Matbaası, 1322, (*el-Mecmûatu'l-Cedîde*'nin içinde), 44-60 s.

116 Erturhan, Sabri, "Muvâzaa ve İstiğlâl", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2005, sy. 5, ss. 267-295.

117 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedîde*, s. 60-73.

Dördüncü Kitap: “Kitâbu’l-İstihkâk”

Kitâbu’l-İstihkâk,¹¹⁹ Ali Haydar Efendi’nin Osmanlı kanunlaştırma çalışmaları içinde değerlendirebileceğimiz özgün bir eseridir. İstihkâk davası, *Mecelle*’de belirli bir başlık altında düzenlenmemiş olup konuya sadece ispat açısından “*Kitâbu’l-Beyyinât ve’t-Tahlif*”te ve bilhassa 1756-1761. maddelerinde yer verilmiştir. Hukukta önemli bir yer tutan istihkak davası gibi bir konuyu sadece ispat açısından incelemekle yetinmek istemeyen Mecelle Cemiyeti,¹²⁰ bu konuyu *Mecelle* sistem ve üslubunda kaleme alma görevini Ali Haydar Efendi’ye vermişti.¹²¹ Mecelle Cemiyeti’nin toplantılarının tatil edilmesi üzerine, hazırlanan kitap müzakere edilemeyip bu çalışma akim kalmıştır. *el-Mecmûatu’l-Cedîde*’nin dördüncü kitabı olarak 1332’de basılan eser, bir mukaddime, iki bap ve 12 fasıl olarak 217 maddeyi ihtiva etmektedir.

5. Risâletü’l-Muvâza’a ve’l-İstiğlâl

Muvâzaa konusunda yapılmış bir çalışma olan bu risâle¹²² iki bab, 11+2 fasıl, bir hatimeden oluşmuş ve konular “mesele” şeklinde numaralandırılmıştır. *el-Mecmûatu’l-Cedîde*’de ikinci kitap olarak yer almış bulunan bu risâlenin farklı iki baskısı mevcuttur.¹²³

6. Risâle-i Mefkûd

İslâm hukukunun mefkûd hakkındaki hükümlerini içeren eser,¹²⁴ iki bölümdür. Mefkûdla ilgili ahkâmın yer aldığı birinci bölüm, bir mukaddime, üç fasıl ve bir hatimeden oluşmakta ve 42 meseleyi ihtiva etmektedir. İkinci bölümde ise risâledeki hüküm ve meselelerin kaynaklarına yer verilmiş olup mefkûdla ilgili ahkâmın fıkıh kitaplarından alıntılanan ibareleri birinci bölümün sistematığı içinde düzenlenmiştir. Eser, kanun tekniğine uygun olarak yazılmış olup her mesele ve hüküm numaralandırılmıştır. Hanefî mezhebine göre yazılmış olan eserde diğer mezheplerin içtihatlarına da yer verilmiştir. Eserin üç baskısı olup¹²⁵ ayrıca Ömer Faruk Habergetiren tarafından tanıtılarak günümüz Türkçesine çevrilmiştir.¹²⁶

118 Geniş bilgi için “Risâle-i Mefkûd” başlığına bkz.

119 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu’l-Cedîde*, s. 73-136.

120 Kaşıkçı, *a.g.e.*, s. 334.

121 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu’l-Cedîde*, s. 1.

122 Özege, *a.g.e.*, IV, 1483; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 12.

123 Birinci baskı, *Risâletü’l-Muvâza’a ve’l-İstiğlâl*, İstanbul, (A.Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316, 35+1+3 s.; İkinci baskı, *Kitâbu’l-Muvâza’a ve’l-İstiğlâl*, İstanbul, Dersaadet Hukuk Matbaası, 1322, (*el-Mecmûatu’l-Cedîde*’nin içinde), 44-60 s.

124 Özege, *a.g.e.*, IV, 1477; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 12.

125 Birinci baskı: İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1309, 45+3 sahife; İkinci baskı: İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316, 45+3 s.; Üçüncü baskı: İstanbul, 1322 (*el-Mecmûatu’l-Cedîde* içinde, 60-73 s.)

126 Habergetiren, Ömer Faruk, “Mecelle Şârihi Ali Haydar Efendi ve ‘Mefkûd Risâlesi’”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2013, sy. 22, ss. 493-516.

7. Kitâbu'n-Nafakât

Kitabın tam ismi *el-Cüzü'l-evvel mine'l-Ahkâmiş-Şer'iyye fi'l-Ahvâliş-Şahsiyye Kitâbu'n-Nafakât* şeklindedir. Mustafa Hayri Efendi'nin meşihatı zamanında Telif-i Mesâil şubesi tarafından tercüme ve telif edilmesine kararar verilen *el-Ahkâmuş-Şer'iyye fi'l-Ahvâliş-Şahsiyye* adlı eserin birinci cildi olarak nafaka konusunu düzenlemek üzere Ali Haydar Efendi tarafından hazırlanmıştır.¹²⁷

Genelde *el-Ahkamuş-Şer'iyye*, özelde *Kitâbu'n-Nafakât*'ın hazırlanmasının nedenlerini Ali Haydar Efendi özetleyerek dört esasa ırcâ etmektedir: 1-Fıkıh eserlerinde konular, aynı kitapta toplu halde bulunmamaktadır. 2-Fıkıhın aynı konudaki ahkâmı farklı yerlere serpiştirilmiştir. 3-Fıkıh eserlerinin Arapça kaleme alınmış olması sebebiyle herkes bu kitaplardan faydalanamamaktadır. 4- Hanefi mezhebinin farklı tabakalarda yer edinmiş müçtehitlerinin değişik kavilleri arasında sahih ve râcih kavli temyiz edip meseleleri buna göre çözmeye çalışmanın zorluğu bu çalışmanın ana sebepleridir.¹²⁸

Osmanlı Nafaka Kanunu taslağı¹²⁹ olarak bir mukaddime, 8 bab ve 634 maddeyi ihtiva eden *Kitâbu'n-Nafakât*, İslâm nafaka hukukunda yapılan ilk kanun özelliğini haizdir. Hanefi mezhebi esas tutularak ve fetva için muteber sayılan eserlerden derlenerek hazırlanmıştır. Az da olsa bazı maddeler, Hanefi mezhebinde fetva için zayıf kabul edilen içtihatlardan seçilmiştir. Bazı konularda, Hanefi mezhebi dışındaki mezheplerin içtihatlarına da yer verilmiştir.¹³⁰

Bu kanun taslağı, neşredildiği tarihten sonra İslâm nafaka hukuku sahasında yapılan çalışmalara da kaynak olma vasfını taşımaktadır.¹³¹ Evlilik ve hısımlık nafakasını İslâm hukukunun temel kaynaklarını esas alarak inceleyen Celal Erbay, “İslam Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası” isimli doktora tezinde İslâm hukukunda mevcut olan nafakayla ilgili hükümleri *Kitâbu'n-Nafakât* ile Türk medeni kanunu ve Türk yargı kararlarınca benimsenen çözümlerle mukayese etmiştir.¹³²

Eserin iki ayrı basımı¹³³ ve bir yazma nüshası mevcuttur. Orhan Çeker tarafından latinize edilip yayımlanan¹³⁴ eserin yazma nüshası, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 975 demirbaş numarasında kayıtlı olup yazmanın sonunda müellifin ismi ve 4 gurra-i Recep 1333 tarihi yer almaktadır.

127 Bilmen, *a.g.e.*, I, 3-4; İpşirli, “Mustafa Hayri Efendi”, *DİA*, XVII, 64.

128 Ali Haydar Efendi, *Kitâbu'n-Nafakât*, s. 3-4.

129 Erbay, *İslam Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası*, Rağbet Yay., İstanbul 1998, s. XII.

130 Ali Haydar Efendi, *Kitâbu'n-Nafakât*, s. 4.

131 Bkz. Bilmen, *a.g.e.*, III, 518.

132 Bkz. Erbay, *a.g.e.*, s. XII.

133 İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, 151 s.; İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, 164 s.

134 Ali Haydar Efendi, *Nafaka Kanunu* (Haz. Orhan Çeker), Ebru Yay., İstanbul 1985.

8. Risâle-i Mühimme

“*Risâle-i Mühimme: Beslemek Şartıyla Bey, Hibe, Ferağ Hakkındadır*”

Eser, beslemek şartıyla ferağ konusunda kaleme alınmış müstakil bir çalışmadır.¹³⁵ *Beslemek şartıyla bey*, müellifin *Dürerü'l-Hukkâm* isimli eserinde; *bu şartla yapılacak hibenin* de sahih olduğu, *Mecelle'nin* 855. maddesi ile *Dürer'deki* şerhinde¹³⁶ işlendiği ifade edilerek bu iki konu eserin muhtevası dışında bırakılmıştır. *Beslemek şartıyla ferağ* mülk akar ve menkul mallarda cari olmadığı için, eserin konusu münhasıran miri ve mevkuf arazi ile icareteynli vakıfların beslemek şartıyla ferağıdır.¹³⁷

Kitap, *Arazi Kanunu'nun* 18 Sefer 1306 / 12 Teşrinievvel 1304 tarihinde tadil edilen 114. maddesi¹³⁸ ve aynı tarihte kabul edilen beslemek şartıyla icareteynli musakkafât ve müstegillât-ı mevkûfenin ferağı hakkındaki kanununun¹³⁹ şerhi olarak hazırlanmıştır. Her iki kanun maddesi farklı hükümler barındırmadığından, aynı başlık altında şerh edilmiştir.¹⁴⁰ Eserin sonunda beslemek şartıyla ferağ konusunda 1318 ve 1336 tarihli iki şuray-ı devlet mazbatası yer almaktadır.¹⁴¹ Arazi hukuku ve hukuk tarihimiz bakımından önemli bir kaynak olan eser, Osmanlı kanunnamelerinde ferağın hukuki durumu ile zamanla yapılan tadilat ve yeni düzenlemeler hakkında önemli bilgiler içermektedir.

9. Deyn'in Süret-i Edası ve İcârenin Ahad-ı Âkideynin Vefatı Halinde Adem-i İnfisâhı Hakkındaki Ahkâm¹⁴²

Eser,¹⁴³ iki risâleyi ihtiva etmektedir:

Birinci Risâle: “*Risâle fî Kazâi'd-Düyûn ve İktizâuh*”

Müellif tarafından “*Madeni altın ile sabit olan düyûnun madeni altın itâsıyla tediyesi lazım geleceğine dairdir.*” ifadeleriyle konusu tesbit edilen bu makalede, 18 Teşrinievvel 1331/1913 tarihli *Evrak-ı Nakdiye Kanunu*¹⁴⁴ ve 26 Mart 1332/1916 tarihli *Tevhîd-i Meskûkât Kanunu*'ndan¹⁴⁵ önce ve sonra zimmette sabit olan borçların tedavüldeki hangi çeşit parayla eda edilmesi gerektiği incelenmiştir.

135 Eserin baskısı: İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1339, 56 s. Ayrıca bkz. Özge, *a.g.e.*, IV, 1478; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 12.

136 Bkz. Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hukkâm*, II, 664-667.

137 Ali Haydar Efendi, *Risâle-i Mühimme*, s. 3.

138 Ali Haydar Efendi, *Risâle-i Mühimme*, s. 4; Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedid li Kânûni'l-Arâzi*, (1321 tarihli baskı), s. 494-499.

139 *Ceride-i Mehâkim*, sy. 469, s. 5423; Ali Haydar Efendi, *Risâle-i Mühimme*, s. 5; a.mlf., *Şerh-i Cedid li Kânûni'l-Arâzi* (1321), s. 498-499.

140 Ali Haydar Efendi, *Risâle-i Mühimme*, s. 6.

141 Ali Haydar Efendi, *Risâle-i Mühimme*, s. 50-56.

142 Özge, *a.g.e.*, I, 279; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 7.

143 İstanbul, Necm-i İstiklal Matbaası, 1335.

144 *Düstur*, 2. Tertip, VII, 771-772.

145 *Düstur*, 2. Tertip, VIII, 892-894.

İkinci Risâle: “*Risâle fî Hakk-ı Ademi İnfisâhi'l-İcâre bi'l-Mevt*”

Mecelle'de icare konusu müstakil bir kitap olarak düzenlenmiş olmasına rağmen, “ taraflardan birinin ölümü halinde icare akdinin akibeti” konusunda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır.¹⁴⁶ Mezhepler arasında ihtilafli olan bu konu, Osmanlı hukukunda farklı zamanlarda değişik uygulamalara müncer olmuştur.¹⁴⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hukkâm*'da konuyu açıklamış olmakla beraber¹⁴⁸ Mecelle Tadil Komisyonu'nca¹⁴⁹ da üzerinde çalışılan konulardan biri olması nedeniyle bu risâleyi hazırlamıştır.

10. Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle ve Teminât ve İzâle-i Şüyû'

Eser,¹⁵⁰ farklı tarihlerde çıkmış üç muvakkat kanunun şerhini ihtiva etmektedir. Bu kanun şerhleri, ilk defa *Cerîde-i Adliyye*'de yayımlanmıştır.

Birinci Kitap, “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle Kanunu Şerhi*”

“*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle Kanunu Şerhi*” ismini taşıyan birinci kitap (3-160 s.), 5 Cemâziyelülâ 1331 tarihli 19 maddelik “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Tasarrufu Hakkında Kanun-ı Muvakkat*”ın¹⁵¹ şerhidir. Bu şerh ilk kez 1329'da *Cerîde-i Adliyye*'nin 85-92. sayılarında “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Tasarrufuna Ait Mevad-ı Kanuniyeye Dair Teşrihat*” ismiyle neşredilmiştir. Eserin girişinde müellifin hukuk anlayışını ve Osmanlıdaki kanunlaştırma hareketi hakkındaki yorumlarını içeren önemli bilgiler yer almaktadır.

İkinci Kitap, “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Teminat İrâesi Kanunu Şerhi*”

1 Rebiulahir 1331 tarihli “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Deyn Mukabilinde Teminat İrâesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat*”ın¹⁵² şerhi (161-219. s.) olan bu çalışma, ilk defa 1329'da *Cerîde-i Adliyye*'nin 96-99. sayılarında “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Deyn Mukabilinde Teminat İrâesine Dair Kanun-ı Muvakkat Hakkında*” ismiyle neşredilmiştir.

Üçüncü Kitap, “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin İzâle-i Şüyû' Kanunu Şerhi*”

14 Muharrem 1332 tarihli “*Bi'l-İştirâk Tasarruf Olunan Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Taksimi Hakkında Kanûn-ı Muvakkat*”ın¹⁵³ şerhi olup ilk defa 1329-30'da *Cerîde-i Adliyye*'nin 100-103. sayılarında neşredilmiştir.

146 Kaşıkçı, *a.g.e.*, s. 374

147 Ali Haydar Efendi, *Deynin Sûret-i Edâsı*, s. 18-19

148 Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hukkâm*, I, 742-745

149 Ali Haydar Efendi, *el-Mecmûatu'l-Cedide*, s. 137; Kaşıkçı, *a.g.e.*, s. 360

150 Özege, *a.g.e.*, I, 349; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 11; Eserin baskıları: İstanbul, 1341-1343, Amidi Matbaası, 284+4+1s.

151 *Düstur*, 2. Tertip, V, 239-244

152 *Düstur*, 2. Tertip, V, 158-162.

153 *Düstur*, 2. Tertip, VI, 100-103.

11. Tavzihu'l-Müşkilât fî Ahkâmi'l-İntikalât

Eser,¹⁵⁴ mirî ve mevkuf arazi ile icareteynli vakıfların intikalini ve hükmi şahısların gayr-ı menkul mallar üzerindeki tasarruflarını düzenleyen iki muvakkat kanunun şerhidir.¹⁵⁵

Birinci Kitap, “Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle İntikalâtı Hakkında Kanûn-i Muvakkat Şerhi”

Bu kitap 3 Rebiülahir 1331 / 21 Şubat 1328 / 6 Mart 1913 tarihli *Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle İntikalâtı Hakkında Kanûn-ı Muvakkat*¹⁵⁶ isimli 12 maddelik kanunun şerhidir.

Ali Haydar Efendi bu kanunun hakim, müftü, dava vekilleri, defter-i hakânî memurları, ilgililer ve halk nezdinde tamamen inkişaf edebilmesi amacıyla bu şerhi kaleme aldığını ifade etmektedir. Bu amaçla Medresetü'l-kudât'ta ilk defa kendisi tarafından okutulmuştur.

İkinci Kitap, “Eşhâs-ı Hükmiyenin Emvâl-ı Gayr-ı Menkûleyi Tasarruflarına Mahsûs Kanûn-ı Muvakkat Şerhi.”

Bu kitap ise hükmi şahısların gayrı menkul mallar üzerindeki tasarruf hakkını düzenleyen 22 Rebiulevvel 1331 / 16 Şubat 1328 tarihli *Eşhâs-ı Hükmiyenin Emvâl-ı Gayr-ı Menkûleyi Tasarruflarına Mahsus Kanûn-ı Muvakkat*¹⁵⁷ isimli 7 maddelik kanunun şerhi olup eserin sadece 1339 tarihli baskısında yer almaktadır.

12. Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi¹⁵⁸

Ali Haydar Efendi'nin Medresetü'l-kudât'ta okuttuğu *Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi*'ne ait notlardan oluşmaktadır. Mahkeme ilâmları, hukuk belgelerinin özellikleri, düzenleniş biçimi ve dava raporlarıyla ilgili teknik bilgilerin yer aldığı eser, vesikalarla ilgili bazı usul ve esasları açıklayıp konunun bilfiil tatbikatını göstermektedir. Bir giriş ve dört kısımda oluşan eserde müellifin “*Kısm-ı hâmis, sınıfta mahkeme teşkil edilerek icrâ olunacak muhakemât hakkında tenkidâta dairdir.*” diyerek girişte söz konusu ettiği bölüm yer almamaktadır. Eser *Tatbikât-ı Şer'iyye Dersi* adıyla İstanbul'da 1333 yılında (Matbaa-i Âmire, s. 134) basılmıştır.

154 Özege, *a.g.e.*, IV, 1772; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 13.

155 Eserin iki baskısı yapılmıştır: Birinci baskı: İstanbul, Hukuk Matbaası, 1329, 120 s.; İkinci baskı: İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1339, 194+2 s.

156 *Düstur*, 2. Tertip, V, 145-148.

157 *Düstur*, 2. Tertip, V, 114-116

158 Özege, *a.g.e.*, I, 349; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 13.

13. Tertibu's-Sunûf fi Ahkâmi'l-Vukûf

İslâm hukukundaki vakıfların statüsünü ve vakıflarla ilgili fikhî hükümleri işleyen eser madde sistematigiyle kaleme alınmış olup iki cilttir.¹⁵⁹ Arapça'ya tercüme edilmiş ve çevirinin birinci cildinde Seyyid Muhsin Tabatabâi'nin Caferi mezhebinde vakfın hukuki statüsüyle ilgili çalışmasına yer verilmiştir.¹⁶⁰

14. Teshîlu'l-Ferâiz¹⁶¹

Miras konusu, fıkıh kitaplarında “Kitabu'l-ferâiz” başlığı altında incelendiği gibi “ferâiz” ismiyle telif edilen eserlerde müstakil olarak da ele alınmıştır. *Mecelle*'de ise miras hukuku yer almamaktadır.¹⁶² Müellifin *Kitâbu'l-İstihkâk* ve *Kitâbu'n-Nafakât* gibi teliflerinden, *Mecelle*'nin el atmadığı sahalarda kanun taslağı olabilecek eserler meydana getirme çabasını görebiliyoruz. *Teshîlu'l-Ferâiz*'in bu tür bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Eser,¹⁶³ 1984 yılında Orhan Çeker tarafından sadeleştirilip notlar eklenerek yayımlanmıştır.¹⁶⁴

15. Kitâbu't-Talâk

Ali Haydar Efendi'nin *Kitâbu't-Talâk* isminde yazma halinde bir eseri mevcuttur. Müellif isminin “Emînülfetvâ sâbikan Hocasâde Ali Haydar” şeklinde belirtilmiş olan eser, üç cilt olup Ankara Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi yazma eserler bölümünde birinci cilt 177, ikinci cilt 182 ve üçüncü cilt 187 demirbaş numaralarında kayıtlıdır.

Kitâbu't-Talâk, bir mukaddime ve 25 bapтан oluşmaktadır. Konular maddeleştirilerek yazılmış; bab, fasıl ve mebhaslara taksim edilmiştir. Birinci ciltte 1198 madde bulunmaktadır. İkinci cilt, 1198-1225 arasındaki maddeler tetkikte ıskat edilerek 2020. maddede; üçüncü cilt ise 2092'ye kadar olan maddeler ıskat edilerek 3441. maddede sona ermektedir. Birinci ve ikinci ciltlerde maddelerin yazımında Osmanlıca ibareden sonra her maddenin Arapça aslı ve kaynağı verilirken üçüncü ciltte ise sadece Osmanlıca ibareyle yetinilmiştir.

B. Makaleler

1- “Delâil-i Meşveret”

“Mahkeme-i Temyîz azasından Ali Haydar Emin” imzasını taşıyan bu yazıda şura ilkesinin önemi ve İslâm'daki dayanakları özet bir şekilde anlatılmıştır.¹⁶⁵

159 Eserin baskısı: İstanbul, 1337-1340, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 790 s.

160 Ali Haydar Efendi, *Tertibu's-sunûf fi ahkâmi'l-vukûf* (çev. Ekrem Abdulcebbar, Muhammed Ahmed el-Umar), Matbaatü'l-Bağdad, Bağdat 1950.

161 Özege, *a.g.e.*, IV, 1836; Çöğenli, *a.g.e.*, s. 13.

162 Kaşıkçı, *a.g.e.*, s. 34.

163 Eserin baskısı: İstanbul, 1332, A.Asaduryan / Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 234+2+4 s.

164 Ali Haydar Efendi, *Teshîlu'l-Ferâiz (İslam Miras Hukuku)*, (Sadeleştirme ve notlar, Orhan Çeker), Tekin Kitabevi, Konya, ts.

165 *Srât-ı Müstakim [Sebilü'r-Reşâd]*, c. 1, sy. 2, (1324), s. 26-27.

2- “Mehâkim-i Nizâmiye Vezâifinin Takyîdi”

Nizamiye mahkemelerinin görevlerini ve görev alanlarının ne şekilde takyîd ve tahsis edildiğini işlemektedir.¹⁶⁶

3- “Zilyedin Hariç Aleyhine Men’-i Taarruz Davası, Arâzi-i Emîriyede Hakk-ı Karâr ve Mürûru Zaman”

Zilyedin hariç aleyhine men-i müdahale davasının sahih olabilmesi ve dinlenbilmesiyle ilgili Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi’nin 7 Teşrinievvel 1325 tarihli ilâmına verilen cevaptır.¹⁶⁷

4- “Mesele, Ayn-ı Müşterekin Kazâen Taksimi”

Bu makalede¹⁶⁸ hisseleri eşit olmayan müşterek bir malın kazâi taksiminin şekli ve hukukçuların konuyla ilgili görüşleri mevzubahis edilmiştir.

5- “Hukuk-i Âdiye - Kefalet, Teminat”

İhtiyati haciz koymak üzere kanunen güçlü bir kefalet gösteremeyen hâcizin “nakdî servetinden karara iktiran edecek miktar mahkeme veznesine tevdi edildiği takdirde haczin icrasının caiz olup olmayacağına dair” tevcih edilen soruya verilen cevaptır.¹⁶⁹

6- “Mesele-i Hukûkiye”

Karz akdiyle ilgili olarak davalının, davacının kendisine verdiği borcu iade talebine karşılık, paranın davacı tarafından üçüncü bir şahsa göndermek üzere kendisine verildiği iddiası üzerine kurulu bir meselenin *defi* veya *inkâr* davalarından hangisine gireceği ele alınmıştır.¹⁷⁰

7- “Mesele-i Hukûkiyenin Cevabı”

Cerîde-i Adliyye’nin 14. sayısında ele alınan meseleyle ilgili olarak derginin bu sayısında,¹⁷¹ Fetvahâne tarafından verilen fetva ile bu fetvanın kaynakları “Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi Reisi Ali Haydar” imzasıyla yer almaktadır.

8- “Usûl-i İstimâ-i Davâ”

Ali Haydar Efendi’nin Temyiz Mahkemesi hukuk dairesi başkanırken kaleme aldığı ve konusu muhâkeme usulü¹⁷² olan bu makale, 1326-1327 yıllarında *Cerîde-i Adliyye*’nin 16-34. sayılarında neşredilmiştir. Makalenin ayrı basımı yapılmamıştır.

166 *Ceride-i Adliyye*, sy. 1, y. 1, (1325), s. 25-27.

167 *Ceride-i Adliyye*, sy. 3, y. 1, (1325), s. 91-95.

168 *Ceride-i Adliyye*, sy. 4, y. 1, (1325), s. 132-133.

169 *Ceride-i Adliyye*, sy. 5, y. 1, (1325), s. 169-171.

170 *Ceride-i Adliyye*, sy. 14, y. 1, (1326), s. 583-585.

171 *Ceride-i Adliyye*, sy. 15, y. 1, (1326), s. 623.

172 *Ceride-i Adliyye*, sy. 16, y. 1, (1326), s. 663.

9- “Fâsiden Satılan Malın Haczi”

Bu makale,¹⁷³ *Cerîde-i Adliyye*'nin 20. sayısında yer alan “*Hâciz, medyûn ile şahs-ı sâlis arasındaki bey'in fesadını iddia edebilir mi?*” başlıklı yazıya cevaben kaleme alınmıştır.

10- “Bir Suale Cevap”

Haciz konusunda tevcih edilen bir sorunun cevabıdır.¹⁷⁴

11- “Mesâil-i Hukûkiye Hakkında İrâd Olunan Dört Sualin Cevabı”

Ali Haydar Efendi, muhakeme usûlü konusunda bir mahkeme başkanının, cevabını talep ettiği dört meseleyi izah etmektedir.¹⁷⁵

12- “Sual”

Müşterek mülkiyet konusunda iki soruya cevap olarak kaleme alınmıştır.¹⁷⁶

13- “Es'ile-i Kanûniyye İle Ecvibesi”

Makale, muhakeme usûlü konusunda sorulan üç sorudan ikisinin cevabından oluşmaktadır.¹⁷⁷ Üçüncü sorunun cevabı ise 43. sayıda yer almaktadır.

14- “Bir Sualin Cevabı”

Rüchan hakkı ve tapu hakkı konularında bir önceki sayıda yer alan sorunun muhtasar bir cevabıdır.¹⁷⁸

15- “Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Tasarrufuna Âid Mevâdd-ı Kanûniyyeye Dair Teşrihât”

İlk kez 1329'da *Cerîde-i Adliyye*'nin 85-92. sayılarında neşredilen bu makale, 5 Cemâziyelülâ 1331 / 30 Mart 1329 tarihli “*Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Tasarrufu Hakkında Kanûn-ı Muvakkat*”ın şerhi olup müellifin *Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle* adlı eserinde birinci kitap olarak yer almıştır.

16- “Eşhâs-ı Hükmiyenin Emvâl-ı Gayr-ı Menkûleye Tasarruflarına Mahsûs Kanun-ı Muvakkat”

Hükmî şahısların gayrı menkul mallar üzerindeki tasarruf hakkını düzenleyen 22 Rebiulevvel 1331 / 16 Şubat 1328 tarihli kanunun şerhi olup ilk defa 1329'da *Cerîde-i Adliyye*'nin 94-95. sayılarında neşredilmiş ve müellifin *Tavzihü'l-Müşkilât* adlı eserinin 1339 tarihli baskısında ikinci kitap olarak yer almıştır.

173 *Cerîde-i Adliyye*, sy. 22, y. 1, (1326), s. 953-956.

174 *Cerîde-i Adliyye*, sy. 27, y. 1, (1326), s. 1271-1272.

175 *Cerîde-i Adliyye*, sy. 30, y. 2, (1326), s. 1502-1510.

176 *Cerîde-i Adliyye*, sy. 32, y. 2, (1327), s. 1648-1653.

177 *Cerîde-i Adliyye*, sy. 42, y. 2, (1327), s. 2173-2177.

178 *Cerîde-i Adliyye*, sy. 43, y. 2, (1327), s. 2229.

17- “Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Deyn Mukabilinde Teminât İrâesine Dair Kanun-ı Muvakkat Hakkında”

1 Rebiulâhir 1331 / 25 Şubat 1328 tarihli “Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Deyn Mukabilinde Teminat İrâesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat”ın şerhi olup ilk kez 1329’da *Cerîde-i Adliyye*’nin 96-99. sayılarında neşredilmiş ve müellifin *Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle* adlı eserinde ikinci kitap olarak basılmıştır.

18- “Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle Kanunu, Bil-İştirak Tasarruf Olunan Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Taksimi Hakkında Kanun-ı Muvakkattır”

14 Muharrem 1332 / 1 Kanuni evvel 1329 tarihli “Bil-İştirak Tasarruf Olunan Emvâl-ı Gayr-ı Menkûlenin Taksimi Hakkında Kanun-ı Muvakkat”ın şerhi olup ilk kez 1329-1330’da *Cerîde-i Adliyye*’nin 100-103. sayılarında neşredilmiş ve müellifin *Emvâl-ı Gayr-ı Menkûle* adlı eserinde üçüncü kitap olarak basılmıştır.

19- “Savm-ı Şira Savm-ı Nazar”

Cerîde-i Adliyye, 5 Şubat 1329, y. 4, sy. 101, s. 5527.

20- “el-İfsâh fî Mesâil-i Ademi’l-İnfisâh”

Konusu kira akdinin sona ermesi olan ve *Cerîde-i Adliyye*’nin 1330 tarihli 106-107. sayılarında neşredilmiş olan bu makale, “A. H.” imzasını taşımaktadır. Makalenin Ali Haydar Efendi’ye ait olduğu, *Cerîde-i Adliyye*’nin 117 ve 118. sayılarında Yanya Merkez Bidayet Mahkemesi hukuk reisi A. Zühdü’nün bu makaleye yönelik “*Üstad-ı Muhterem Semahatli Ali Haydar Efendi Hazretlerine*” başlıklı yazısından anlaşılmaktadır.

C. Kendisine Nisbet Edilen Eserler

Hasan Basri Erk, Ali Haydar Efendi’ye *Tuhfetü’l-Ahlâk fî Ahkâmi’l-Evkâf* adında bir eser nisbet etmektedir;¹⁷⁹ fakat muhtelif kaynaklara yaptığımız müracaatlarda bu esere rastlayamadık. Aynı kaynakta, *Şerh Hadîdi’l-Kanûn* isimli bir eser daha nisbet edilmektedir, kaynaklarda zikredilmeyen bu eser, muhtemelen Arâzi Kanunu şerhi *Şerh-i Cedîd li Kanûni’l-Arâzi* olmalıdır. Ayrıca Ali Haydar Efendi’nin kendi ifadeleriyle varlığından haberdar olduğumuz eseri *Kitâbu’n-Nikah*’la¹⁸⁰ ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

179 Erk, a.g.e., s. 372.

180 Ali Haydar Efendi, *Kitabu’t-Talak*, c. 1, vr. 4^a.

Sonuç

Ali Haydar Efendi, son dönem Osmanlı hukuk sisteminin önemli simalarından biridir. İslâmî ilimleri iyi derecede tahsil etmiş ve derin bir hukuk bilgisine sahip olmuştur. Bunun neticesinde kadılık görevine atanmış, ardından Bidâyet, İstinâf ve Temyiz Mahkemesi üyeliği ve başkanlığında bulunmuştur. Mekteb-i Hukuk, Medresetü'l-kudât ve Mülkiye Mektebi'nde uzun yıllar *Mecelle*, *Arâzi Kanunu*, *Ahkâm-ı Evkâf*, *Kavânîn* ve *Tatbikât-ı Şer'iyye* derslerini okutmuştur.

Fetva eminliği görevinde de bulunan Ali Haydar Efendi, ayrıca çeşitli kanunların hazırlanmasında görev almıştır. Bir İslâm hukukçusu olarak, menşei fıkıh olan kanunlaştırma düşüncesini benimsemiştir. İslâm hukukunun asrımıza uygun olabilecek kanunları çıkarabilme imkân ve kapasitesine sahip olduğu fikrini savunmuş, Batılı ve gayr-ı şer'î kanunların iktibasının karşısında olmuştur.

Ali Haydar Efendi, kendi döneminin en üretken âlimlerindedir. Gerek telif ve gerek kanun şerhi olarak kaleme aldığı eserler, sahasının en yetkin telif ve şerhleri arasında yer almaktadır. Eserleri içinde ona üstün bir konum kazandıran telifi ise, hiç şüphesiz, Osmanlı medeni kanunu olarak kabul edilen *Mecelle*'nin *Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* isimli muhalled şerhidir. Bu şerh, özelde *Mecelle*'nin genelde ise İslâm Hukuku'nun anlaşılması yolunda sarf edilecek ilmî mesailerin vazgeçilmez kaynakları arasına yer almıştır. Ayrıca *Kitâbu't-Talâk*, *Kitâbu'n-Nafakât* ve *Risâle-i Mefkûd* gibi eserlerin yanında *Ceride-i Adliyye*'nin muhtelif sayılarında yayımlanmış ilmî makaleleri de Osmanlı hukuk tarihi açısından nitelikli çalışmalar arasında kabul görmüştür. Ali Haydar Efendi, hazırladığı kanun metinleriyle de modern dönemde İslam hukuk ilminin gelişimine katkı sağlamış bir âlimdir.

Kaynakça

Akgündüz, Ahmet, "Dürerü'l-hukkâm", *DİA*, İstanbul 1994, X, 28-29.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I-V, Medrese Yay., İstanbul 1980.

Talip, Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2011.

Aydın, M. Akif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* (1985), Bildiriler, İstanbul 1986.

———, "Ali Haydar Efendi, Büyük", *DİA*, İstanbul 1989, II, 396.

- , “Ali Haydar Efendi, Küçük”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 396-397.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Birinci Baskı, İstanbul 1980.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, Bilmen Yay., İstanbul 1950.
- Bozkurt, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1996.
- Ceride-i Adliyye*, sy.1, 3, 4, 5, 7, y. 1, (1325); sy. 10, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, y. 1, (1326); sy. 26, 27, 29, 30, y. 2, (1326); sy. 31, 32, 33, 34, 42, 43, y. 2, (1327); sy. 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, y. 4, (1329); sy. 103, 106, 107, y. 4, (1330); sy. 171, 172, 173, (1337)
- Ceride-i İlmiyye*, sy.1, y. 1, (1330); sy. 4, 7, y. 1, (1333); sy. 20, 21, y. 2, (1334); sy. 34, y. 4, (1336); sy. 40, 42, 43, y. 4, (1337).
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Konya 1988.
- , *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Konya 1988.
- Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, I-II, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- Çeker, Orhan, *Nafaka Kanunu*, Ebru Yay., İstanbul 1985.
- Çöğenli, Sadi, *Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi Bibliyografyası*, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1990.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-IV, Türkiye Yay., İstanbul 1971-72.
- Demirci, İslâm, *Osmanlı Meşihat Makamına Bağlı Te’lif-i Mesâil Şubesinin Kuruluşu ve İslâm Hukuku Alanında Yaptığı Çalışmalar*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2002.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Ali Haydar Efendi Özlük Dosyası*, nr. 23.0639, Nüfus Kayıt Örneği (nkö).
- Düstur*, 2. Tertip, c. 5, 6, 7, 8, 11.

- Erbay, Celal, *İslâm Hukukunda Evlilik ve Hısımlık Nafakası*, Rağbet Yay., İkinci Baskı, İstanbul 1998.
- Ergen, Hüseyin, *Ali Haydar Efendi (Küçük) Hayatı, İlmi, Şahsiyeti ve Eserleri (1853-1935)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 1998,
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, Eser Kültür Yay., İstanbul, 1977.
- Erk, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Adana, ts.
- Erturhan, Sabri, “Muvâzaa ve İstiğlâl”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2005, sy. 5, ss. 267-295.
- Göztepe, Tarık Mumtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahu Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İkinci Baskı, Sebil Yay., İstanbul 1994.
- Günay, H. Mehmet, “Son Devir Osmanlı Hukukçusu Küçük Ali Haydar Efendi (1853-1935): Hayatı, İlmi Faaliyetleri ve Eserleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2005, sy. 6, ss.179-188.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, c. I, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1995.
- Habergetiren, Ömer Faruk, “Mecelle Şârihi Ali Haydar Efendi ve ‘Mefkûd Risâlesi’”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2013, sy. 22, ss. 493-516.
- İpşirli, Mehmet, “*Hayri Efendi, Mustafa*”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 62-64.
- İstanbul Şer’iye Sicilleri, Ulema Sicil Defteri, IV, 208.
- Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1968.
- Kandemir, Feridun, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler Medine Müdafası*, Yağmur Yay., İstanbul 1974.
- Kaşıkçı, Osman, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1997.
- Kıcımın, Naci Kâşif, *Medine Mudâfası Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı*, İkinci Baskı, Sebil Yay., İstanbul 1976.
- el-Mahmesânî, Subhî, *Felsefetü’l-tesri’ fi’l-İslâm*, İkinci Baskı, Daru’l-Keşşaf, Beyrut 1952.
- Mardin, Ebü’l-Ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Birinci Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996.

- Narin, İsmail, *Ali Haydar Efendi'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri*, (Sakarya Üniversitesi SBE, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Erkal), Sakarya 2001.
- Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, Fatih Yay., İstanbul 1971.
- Öztuna, Yılmaz, *Hüseyin Sâdeddin Arel*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1986.
- Sevig, Vasfi Raşid, “Profesör Arsebük”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1954, c. XI, sy.1, ss. 1-3.
- Sırât-ı Müstakim [Sebîlü'r-Reşâd]*, c. 1, sy. 2, (1324).
- Sanal, Haydar, “Arel, Hüseyin Sadeddin”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 352-354.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1949.
- Üçok, Coşkun v.dğr., *Türk Hukuk Tarihi*, Sekizinci Baskı, Savaş Yay., Ankara 1996
- Ünal, Mehmet, “Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnâmesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV, sy. 1-4, 1977.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimât*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Yavuz, Hulûsi, “Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri (1985)*, Bildiriler, İstanbul 1986.